

OG'ZAKI XALQ IJODINING TIL RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Mahmudov Muhammaddiyor Ma'murjon ógli

Andijon davlat chet tillari instituti talabasi

Tel: +998-77-014-81-05

E-mail: mahmudovmuhammaddiyor598@gamil.com

Muqumjon Axunov Muhammadaminovich

Ilmiy rahbar:

(PhD) filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

E-mail: muqumjon.axunov@bk.ru

Tel: +998979977443

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20268686>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 14-may 2026 yil

Ma'qullandi: 16-may 2026 yil

Nashr qilindi: 18-may 2026 yil

KEY WORDS

Til rivoji, Til boyligi, Leksik qatlam, Frazologiya, Maqollar va matallar, Ertaklar, Dostonlar, Rivoyatlar, Topishmoqlar, Obrazli ifoda, Nutq madaniyati, Til me'yorlari, So'z boyishi, Sinonim va antonimlar, Milliy til.

ABSTRACT

Ushbu ilmiy maqolada og'zaki xalq ijodining o'zbek tili rivojiga ko'rsatgan ta'siri keng ko'lamlil ilmiy-nazariy va amaliy jihatlar asosida tahlil qilinadi. Og'zaki xalq ijodi — maqollar, matallar, ertaklar, dostonlar, topishmoqlar va rivoyatlar — asrlar davomida xalqning til boyligi, tafakkuri va dunyoqarashini mujassam etib kelgan bebaho ma'naviy meros sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Maqolada ushbu janrlarning tilning leksik, fonetik, stilistik va frazeologik jihatdan boyishiga qo'shgan hissasi ilmiy dalillar va aniq misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, og'zaki ijod namunalarining til me'yorlarini shakllantirish, nutq madaniyatini rivojlantirish hamda milliy til o'zligini avloddan-avlodga yetkazishdagi tutgan o'rni alohida ta'kidlanadi. Xalq og'zaki ijodi orqali yangi so'z va iboralarning paydo bo'lishi, sinonim va antonim qatlamining kengayishi hamda obrazli ifoda vositalarining takomillashuvi mumtoz adabiy meros va zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan izohlanadi. Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy, Yusuf Xos Hojib kabi mumtoz allomalarning asarlarida og'zaki ijod bilan bog'liq lingvistik materiallar tahlil qilinib, zamonaviy tadqiqotchilar T. Mirzayev va B. Sarimsoqovlarning xulosalari bilan qiyoslanadi. Maqola globallashuv sharoitida milliy tilni saqlash va rivojlantirishda og'zaki ijodning o'rnini yanada chuqur anglab yetishga xizmat qiladi.

Til — insoniyatning eng muhim aloqa vositasi bo'lib, uning shakllanishi va rivojlanishi bevosita jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Har bir xalqning tili uning tarixi, madaniyati, urf-odatlar va dunyoqarashini o'zida aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, og'zaki xalq ijodi tilning boyishi va rivojlanishida tarixan muhim o'rin tutib kelgan.

Og'zaki xalq ijodi asrlar davomida shakllanib, avloddan-avlodga og'zaki tarzda yetkazib kelingan bebaho ma'naviy meros hisoblanadi. Maqollar, matallar, ertaklar, dostonlar,

topishmoqlar va rivoyatlar xalqning hayotiy tajribasi, donishmandligi va estetik qarashlarini ifodalab, tilning lug'at boyligini kengaytirgan, obrazli ifoda vositalarini takomillashtirgan. Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashtirish davrida milliy tilni saqlash va rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chet el madaniyatining ta'siri ortib borayotgan hozirgi sharoitda xalq og'zaki ijodi milliy tilning asosiy tayanchlaridan biri sifatida alohida qimmat kasb etadi. Taniqli o'zbek folklorshunosi T. Mirzayev ta'kidlaganidek, "Og'zaki xalq ijodi nafaqat adabiy, balki lingvistik meros sifatida ham o'rganilishi zarur" (Mirzayev, 2010: 14). Ushbu ishda og'zaki xalq ijodining til rivojiga ta'siri, uning leksik, stilistik, frazeologik va madaniy jihatlari, mumtoz manba va zamonaviy tadqiqotlar asosida keng yoritib beriladi. Maqolaning maqsadi — og'zaki ijod bilan tilning rivojlanishi o'rtasidagi ilmiy bog'liqlikni isbotlash va bu sohadagi tadqiqotlarni yanada kengaytirish uchun zamin yaratishdir.

1. Og'zaki xalq ijodining ilk bosqichlarida so'zlarning shakllanishi

Og'zaki xalq ijodi insoniyatning eng qadimgi davrlarida, yozuv hali mavjud bo'lmagan paytda shakllangan. Aynan shu davrda tilning dastlabki birliklari — so'zlar yuzaga kelib, asta-sekin rivojlanib borgan. So'zlarning shakllanishi bevosita insonning tabiat, mehnat va ijtimoiy hayot bilan bog'liq faoliyati natijasida yuzaga kelgan. Dastlabki bosqichlarda so'zlar oddiy tovushlar va taqlidiy ifodalardan iborat bo'lgan. Masalan, tabiatdagi tovushlarga taqlid qilish orqali ilk so'zlar paydo bo'lgan. Bu jarayon tilshunoslikda onomatopeya (taqlidiy so'zlar) deb ataladi. Keyinchalik bu tovushlar ma'lum ma'nolar bilan bog'lanib, mustaqil so'zlarga aylangan. O'zbek tilida saqlanib qolgan shunday so'zlarga misol qilib "vov-vov", "miyov", "g'ir-g'ir", "tars-tars" kabi taqlidiy so'zlarni keltirish mumkin. Og'zaki xalq ijodi janrlarida — ayniqsa ertaklar, qo'shiqlar va rivoyatlarda — so'zlar takroriy, ohangdor va eslab qolishga qulay shaklda yaratilgan. Bu esa ularning tez tarqalishi va avloddan-avlodga oson yetib borishini ta'minlagan. Qofiya va ritm asosida yaratilgan iboralar tilning fonetik jihatdan boyishiga xizmat qilgan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ta'kidlanganidek, til boyligini saqlash xalqning asosiy burchi hisoblanadi (Yusuf Xos Hojib, 1971: 43). Ilk bosqichlarda so'zlar ko'pincha aniq predmet va hodisalarni ifodalash uchun ishlatilgan. Vaqt o'tishi bilan esa abstrakt tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ham paydo bo'la boshlagan — bu inson tafakkurining rivojlanganidan dalolat beradi. Og'zaki ijod jarayonida so'zlar qisqarish, qo'shilish va ma'no kengayishi orqali boyib borgan, ko'p ma'nolilik (polisemiya) yuzaga kelgan. Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida turkiy so'zlarning bunday ko'p ma'noliligini ko'plab misollar bilan isbotlagan (Qoshg'ariy, 1960: 78)

2. Maqollar va matallar til rivojiga ta'siri

Maqollar va matallar xalq donoligining qisqa, lo'nda va obrazli shakli bo'lib, tilning frazeologik va leksik qatlamini boyitishda beqiyos o'rin tutadi. Ular avloddan-avlodga og'zaki yo'l bilan yetkazilgan hikmatli so'zlar bo'lib, tilga estetik go'zallik baxsh etadi. B. Sarimsoqov ta'kidlaganidek, "Maqollar o'zbek tilining jonli lug'ati bo'lib xizmat qilgan" (Sarimsoqov, 1983: 27).

2.1. Leksik va frazeologik boylik

Maqollar tilning leksik qatlamini bir necha yo'nalishda boyitadi. Birinchidan, ular sinonimlar va antonimlar qatlamini kengaytiradi. Masalan:

"Til — kalit, til — zahar" — bir so'zning (til) ikki qarama-qarshi ma'noda ishlatilishi tilning polisemantik tabiatini ko'rsatadi.

"Achchiq til — zahri ilon, chuchuk tilga — jon qurbon" — "achchiq" va "chuchuk" so'zlari antonimik munosabatda kelgan holda tilning ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar xazinasini boyitgan.

Ikkinchidan, maqollar metafora, metonimiya, kinoya kabi obrazli ifoda vositalarini rivojlantiradi. "Toshni suv yeydi, odamni g'am" maqolida tosh-g'am, suv-muammo metaforik parallelizmi stilistik ifodalilikni ta'minlaydi. Bu kabi maqollar o'zbek tilining badiiy imkoniyatlarini kengaytirgan.

2.2. Til me'yorlari va nutq madaniyati

Maqollar nutq madaniyatini shakllantirish va til me'yorlarini mustahkamlashda asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan. Ular orqali to'g'ri so'zlash, o'rinli ifoda topish va nozik fikrni qisqa ifodalash san'ati rivojlangan. Masalan, "So'z kumush, sukut oltin" maqoli nutq odobi haqida yuksak falsafiy fikrni lo'nda ifodalab beradi.

Shuningdek, "Mehnat qilsang — rohat ko'rasan", "Bilim — eng katta boylik" kabi maqollar abstrakt tushunchalar (mehnat, bilim, boylik) ni oddiy va tushunarli tarzda ifodalab, yoshlar nutqida bu so'zlarning faol qo'llanishini ta'minlagan.

3. Ertaklarning til boyishidagi o'rni

Ertaklar xalq og'zaki ijodining eng sevimli va keng tarqalgan janrlaridan biri bo'lib, til rivojiga o'zining betakror hissasini qo'shgan. Ular nafaqat bolalar tarbiyasi uchun, balki tilning badiiy va leksik jihatdan boyishi uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qilgan.

3.1. Obrazli ifoda vositalarining rivojlanishi

Ertaklar obrazli ifoda vositalari — epitet, giperbola, personifikatsiya, taqqoslash — orqali tilni badiiy jihatdan boyitadi. Masalan, "Uch og'a-ini" ertakida pahlavon qahramonning tavsifi "tog'day kuchli", "arslon yurakli", "temir bilakli" kabi epitetlar orqali beriladi. Bu iboralar keyinchalik xalq nutqiga singib, frazeologik birliklarning asosini tashkil etgan.

"Alpomish" dostoni bilan qo'shib o'rganiluvchi ertaklar janrida "dev", "pari", "ajdar" kabi obrazlar tilning metaforik qatlamini kengaytirgan. Masalan, "devdek baquvvat", "paridek go'zal", "ajdardek qo'rqinchli" kabi iboralar bugungi kunda ham faol qo'llanilmoqda.

3.2. Taqlidiy so'zlar va fonetik boylik

Ertaklarda taqlidiy so'zlar (onomatopeya) va ritmik takrorlar alohida o'rin tutadi. "Sharros yomg'ir yog'di", "tars etib sinib ketdi", "gumbur-gumbur qildi" kabi iboralar ertaklar orqali tilga kirgan fonetik boyliklardir. Ularning ritmik ohangdorligi bolalar uchun ertakni maroqli qilib, yangi so'zlarni o'zlashtirishni tezlashtirgan.

Ertaklardagi takrorlar, masalan, "kunlardan bir kun", "uchar qush qanotlari taliqib", "qattiq qish kuni" kabi formulaviy iboralar tilning barqaror birliklarini (klishe) shakllantirgan. Bu iboralar keyinchalik badiiy va so'zlashuv nutqida keng qo'llanilib, tilning leksik zaxirasini boyitgan.

4. Dostonlar va rivoyatlarning roli

4.1. Dostonlar va epik til

"Alpomish", "Go'ro'g'li", "Manas" kabi dostonlar o'zbek va umuman turkiy xalqlar tilining eng yirik lisoniy yodgorliklari hisoblanadi. Ular epik tilni shakllantirdi: qahramonlik obrazlari, tarixiy leksika, ritm va qofiya orqali tilning milliy xususiyatlarini asrlar davomida saqlab keldi.

Dostonlar dialektal unsurlar, arxaizmlar va tarixiy so'zlarni saqlab qoldi. Masalan, "Alpomish" dostonidagi "alpomish" (alp — botir + omish — o'tmish qo'shimchasi), "beg", "xon", "yasovul" kabi so'zlar o'zbek tilining tarixiy lug'at qatlamini boyitgan.

Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida turkiy xalqlarning og'zaki she'riy namunalari — qo'shiqlar, munozaralar, epik parchalarni keltirib, tilning tarixiy boyligini isbotlagan. Bu asar og'zaki ijodning leksik materialini saqlab qolgan eng muhim manba hisoblanadi (Qoshg'ariy, 1960: 3–15).

4.2. Navoiy va xalq og'zaki merosi

Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida o'zbek tilining boyligini ko'rsatish uchun xalq og'zaki ijodidan olingan ko'plab misol va iboralarga murojaat qilgan. U o'zbek tilida yuzlab sinonimlar va ko'p ma'noli so'zlar borligini fors tiliga qiyoslab isbotladi. Navoiy xalqona ifodalardan — maqollar, hikmatli so'zlar — keng foydalanib, ularni adabiy tilga olib kirdi.

Navoiy ta'kidlaganidek: "Turkiy til o'z boyligida farsiydan kam emas, balki ba'zi jihatlarda undan ham ortiqdir" — bu bayonot o'zbek og'zaki ijodining til boyligini eng to'liq ifodalaydi (Navoiy, 2014: 22).

4.3. Rivoyatlarning lingvistik ahamiyati

Rivoyatlar tarixiy voqealarni obrazli til orqali avloddan-avlodga yetkazish bilan birga, tilga yangi so'z va iboralar olib kirgan. Masalan, "Temur va tosh" rivoyatida qat'iyat va chidamlilik tushunchalari "bir g'oyaga to'qson to'qqiz bor urish" kabi obrazli iboralar orqali ifodalangan. Bunday iboralar keyinchalik xalq nutqiga singib, frazeologik birliklarning asosini tashkil etgan.

5. Topishmoqlarning lingvistik ahamiyati

Topishmoqlar — bolalar va kattalarning fikrlash, ijodiy tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi, shu bilan birga tilning obrazli qatlamini boyituvchi noyob janr. Ular metafora, kinoya, so'z o'yini va obrazli taqqoslash orqali tilning estetik imkoniyatlarini ochib beradi.

5.1. Metaforik tafakkur va leksik boylik

Topishmoqlarda metafora asosiy ifoda vositasi bo'lib, u tilning obrazli qatlamini boyitadi. Masalan:

"Qizil qal'a ichida oq qal'a, oq qal'a ichida sariq qal'a" (tuxum haqida) — bu topishmoqda qal'a metaforasi rang tasviridan foydalangan holda tuxumning anatomiyasini nozik tasvirlaydi. "Qizil", "oq", "sariq" rang ifodalari leksik boylikni oshiradi.

"Temir qozon — tubi yo'q, suvi bor" (ko'z haqida) — "temir" va "ko'z" o'rtasidagi metaforik bog'liqlik bolalar tasavvurini va leksik zaxirasini kengaytiradi.

Topishmoqlardagi bunday metaforalar so'zlarga yangi ma'no qatlamlari qo'shib, polisemiyaning rivojlantiradi. Buning natijasida bitta so'z turli kontekstlarda turlicha ma'no kasb eta boshlaydi.

5.2. Bolalar nutqini shakllantirish

Topishmoqlar bolalar nutqini shakllantirish va rivojlantirishda alohida o'rin tutadi. Ular bolalarni noma'lum so'z va tushunchalar bilan tanishtirib, faol lug'at boyligini oshiradi. Shuningdek, topishmoqlarni hal qilish jarayonida bola turli so'zlar o'rtasidagi semantik bog'liqliklarni o'rganadi, bu esa kelajakda erkin va ravon so'zlashga zamin yaratadi.

6. Og'zaki ijod va zamonaviy tilshunoslik

Zamonaviy o'zbek tilshunosligi og'zaki xalq ijodini til rivojlanishining asosiy manbalaridan biri sifatida tan oladi. T. Mirzayev va B. Sarimsoqovlarning tadqiqotlari folklorning til bilan bog'liqligini chuqur o'rgangan ilmiy asarlar sifatida e'tirof etilgan.

B. Sarimsoqov o'zbek marosim folklorida tilning marosimiy va estetik funksiyasini alohida ta'kidlab, og'zaki ijod namunalari til me'yorlarini shakllantirishdagi rolini ilmiy

jihatdan asoslab bergan. Uning tadqiqotlariga ko'ra, marosim qo'shiqlari va ularning tili o'zbek adabiy tilining fonetik va leksik normalarini belgilashda muhim manba bo'lib xizmat qilgan (Sarimsoqov, 1983: 112). Globallashuv sharoitida milliy til o'ziga xosligini saqlash uchun og'zaki ijod asosiy tayanch bo'lib qolmoqda. Chet tillarning ta'siri kuchaygan bir davrda xalq maqollari, ertaklar va dostonlarini o'rganish va ommalashtirishning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tomonidan o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari muntazam to'planib nashr etib kelinmoqda.

Xulosa

Ushbu ilmiy maqolada og'zaki xalq ijodining o'zbek tili rivojlanishiga ko'rsatgan ta'siri keng qamrovli tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Birinchidan, og'zaki xalq ijodi tilning leksik qatlamini boyitishning asosiy manbai hisoblanadi. Maqollar, matallar, ertaklar, dostonlar, topishmoqlar va rivoyatlar orqali xalq tafakkuri tildagi so'z va iboralarda o'z aksini topgan. Ularning har biri turli lingvistik vositalar — metafora, sinonim, antonim, giperbola, onomatopeya — orqali tilning estetik imkoniyatlarini kengaytirgan. Ikkinchidan, og'zaki ijod til me'yorlarini shakllantirish va nutq madaniyatini rivojlantirishda beqiyos rol o'ynagan. Avlodan-avlodga yetkazilgan hikmatli so'zlar va badiiy parchalar tilning barqaror normalarini belgilashga yordam bergan. Bu holat hozirgi kunda ham dolzarb bo'lib, og'zaki ijod zamonaviy o'zbek adabiy tilining asosiy tayanchi hisoblanadi. Uchinchidan, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy kabi mumtoz allomalarning asarlari og'zaki ijod bilan yozma til o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yaqqol ko'rsatib beradi. Ular xalq og'zaki ijodini ilmiy jihatdan o'rganib, uni adabiy tilga olib kirgan holda tilning boyishiga katta hissa qo'shganlar. To'rtinchidan, globallashuv sharoitida og'zaki xalq ijodini o'rganish, saqlash va ommalashtirishning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Milliy til o'ziga xosligini ta'minlashda xalq folklori asosiy manba va tayanch bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, og'zaki ijod yodgorliklarini muntazam to'plash, nashr etish va ta'lim jarayoniga kiritish zaruriy pedagogik va lingvistik vazifa sifatida ko'rilmog'da. Xulosa qilib aytganda, og'zaki xalq ijodi o'zbek tili tarixi va rivojlanishining ajralmas qismi bo'lib, uni har tomonlama o'rganish tilshunoslik, folkloristika va madaniyatshunoslik fanlarining muhim vazifasi bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Navoiy, A. (2014). Muhokamat ul-lug'atayn. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
2. Qoshg'ariy, M. (1960–1963). Devonu lug'otit turk (3 jildda). Toshkent: O'zA nashriyoti.
3. Yusuf Xos Hojib. (1971). Qutadg'u bilig. Toshkent: Fan.
4. Ahmad Yugnakiy. (1971). Hibat ul-haqoyiq. Toshkent: Fan.
5. Imomov, K., Mirzayev, T., Sarimsoqov, B., Safarov, O. (1990). O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent: O'qituvchi.
6. Mirzayev, T. (2010). O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent: Mumtoz so'z.
7. Sarimsoqov, B. (1983). O'zbek marosim folklori. Toshkent: Fan.
8. Rahmatullayev, Sh. (2006). O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent: O'qituvchi.
9. Rahmatullayev, Sh. (2009). O'zbek tilining izohli lug'ati (5 jildda). Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
10. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. (1987–2002). O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari (ko'p jildli to'plam). Toshkent: Fan.

11. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (2000–2005). O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (12 jildda). Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
12. Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti. (2018). Tilshunoslik va folklorshunoslik bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami. Toshkent: TDUTL nashriyoti.
13. Sarimsoqov, B. (2001). O'zbek folklori va til masalalari. Toshkent: Fan.
14. Mirzayev, T. (2005). Alpomish — xalq hikmat xazinasi. Toshkent: Fan

